

Balaban, Majer

Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. I 1907-1909 - II 1909-1911 (z dodatkami z lat poprzednich)

Przegląd Historyczny 15/3, 369-385

1912

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Przegląd literatury historii Żydów w Polsce

I. 1907-1909 — II 1909-1911

(z dodatkami z lat poprzednich).

(Ciąg dalszy).

VII. Statystyka.

100) Kasznica St. Dr.: Skład wyznaniowy i zawodowy rad gminnych (w Galicyi). Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcją prof. Dra Tadeusza Pilata. Tom XXII zeszyt I. Lwów 1909. Dla dziejów Żydów w Galicyi—nadzwyczaj ważne cyfry porównawcze z lat 1874 — 1907, w 30 większych i 138 mniejszych miejscowościach w Galicyi, ilość Żydów radnych, burmistrzów i t. p.

101) Nossig Alfred Dr.: Jüdische Statistik. Herausgegeben vom Verein für jüdische Statistik. Berlin 1903, jüdischer Verlag. 8° stronic 452. Dzieło to obejmuje wstępne prace do statystyki żydowskiej. Dla naszego działu są niepomiernej wartości w części I. (Systematische Bibliographie der jüd. Statistik) *Russland*: z kilku tysiącami tytułów książek, artykułów dziennikarskich, sprawozdań etc. (str. 115—126). *Polen* (Królestwo Polskie) str. 127 — 130 z podziałami: Bevölkerungsstatistik, Anthropologische u. Ethnographische Statistik, Gesundheitsstatistik, Wirtschaftstatistik, Statistik des socialen Lebens, Moralstatistik, Statistik des geistigen Lebens, Politische Statistik — *Galizien* (str. 104—114) kilkaset tytułów.

Z prac szczegółowych odnoszą się do naszych stosunków:

a. Fleischer Ziegfried Dr: Arbeiten der österreichisch-israelischen Union und des galizischen Hilfsvereines — Enquete über die Lage der jüdischen Bevölkerung Galiziens str. 209—231.

b. Goldberg G.: Zur Statistik der jüd. Bevölkerung in Russland laut der Volkszählung von 1897 str. 259—286.

c. Wengierow Leo: Die Juden im Königreich Polen. Ein Beitrag zur Kenntnis der socialen und volkswirtschaftlichen Verhältnisse der Juden im Königreich Polen, str. 293—310.

d. Korkis Abraham Dr.: Zur Bewegung der jüdischen Bevölkerung in Galizien str. 311—315. (Fluktuacja ludności od r. 1869—1900).

102) Thon Jakób Dr.: Die Juden in Oesterreich. Veröffentlichungen des Bureaus für Statistik der Juden. Heft 4. Berlin—Halensee. 1908. 8° stronic 160. Praca ta rozpada się na XI rozdziałów, a w każdym z nich statystyka Żydów w Galicyi zajmuje najpokaźniejsze miejsce. Rzecz cała opracowana na podstawie źródeł urzędowych, posiada tedy wielką wartość dla badacza. Cyfry sięgają nieraz bardzo daleko wstecz, stanowią tedy materiał podstawowy i dla historyka. I tak statystyka gimnazyów sięga roku 1851 i podaje wszystkie daty do r. 1905. Tytuły rozdziałów są następujące: Liczba i rozkład; naturalny ruch ludności; rodzaj, wiek, rodziny; emigracya; chrzty; szkolnictwo; język ojczysty; stosunki zawodowe na ogół w Austrii; stosunki zawodowe w Galicyi, kryminalistyka; choroby umysłowe.

VIII. Prawo, ustrój, administracya, sejmy żydowskie.

103) Lewin Louis: Die Juden im Bergbau und Hüttenbetrieb. (Mitteilungen zur jüd. Volkskunde. Nr. 4. 1909, str. 125). Wzmianka z r. 1680 o Żydach dzierżawcach hut żelaza i szkła w Szydłowcu.

104) Lewinsky A.: Berdon, Pardon. (Mitteilungen zur jüd. Volkskunde Nr. 3. 1909, str. 94). Próby wyjaśnienia słowa „Berdon“.

105) Lewin Louis Dr.: Der Shtadlan im Posener Ghetto. (Festschrift. Feilchenfelds. Pleschen-Schrimm 1907, str. 31 — 39). *Stadlan* był rzecznikiem gminy żydowskiej, on ją bronił wobec władz w sądach, w trybunale, on zastępował interesy gminy w Warszawie i t. p. Stadlan musiał być mężem nieskazitelnym, a na tej cnoty oznakę był często w gminie trębaczem na surmie świątecznej, kantorem i t. p. Autor wylicza nam skrupulatnie wszystkich stadlanów (syndyków) poznańskich od początków XVII wieku, aż do spensjonowania ostatniego szadlana, Eizyka, w r. 1828. Płaca szadlana była jak na owe czasy wielka. W r. 1623 pobiera *Mordche Breinches* 300 złp. pensyi rocznej, a ponieważ jest on stale w drodze, otrzymuje jego żona 3 złp. tygodniowo. W połowie XVII w. jest syndykiem poznańskim Mojżesz Pakoszer (z Pakosza), który pobiera tygodniowej płacy 10 złp., 100 złp. relutum na mieszkanie i jest przytem szkolnikiem w wielkiej synagodze. W r. 1736 podczas oskarżenia seniorów gminy poznańskiej o t. zw. morderstwo rytualne, zamknięto do więzienia szadlana Jakóba i tutaj zatorturowano go na śmierć. W wieku XIX pobierał ostatni szadlan 30 zlr. tygodniowo i miał mieszkanie w naturze.

106) Hessen Julij Izydorowicz: Deputaty Jewrejskawo naroda pry Aleksandrie I. (Deputaci narodu żydowskiego za Aleksandra I.) Jewr. Starina Tom II (1909 r.) str. 17—29 i 196—206. Na podstawie studyów archiwalnych, podaje nam autor nieznanne badaczom zachodnio-europejskim szczegóły o przedstawicielach żydów na dworze petersburskim. Zrazu bywały deputacye przygodne dla pewnych celów i petycji, gdy atoli „deputaci Żydów“ w głównej kwaterze wojskowej (Zindel Sonnenberg z Grodna i Lejzor Dillon, z Nieświeża) zostali przedstawieni cesarzowi (1814), wyraził on Żydom swe zadowolenie i polecił, by deputaci (ci, lub inni) wyjechali na stałe do Petersburga i tam reprezentowali Żydów i informowali władzę o potrzebach swych

współwyznawców. Autor kreśli starania i prace obu deputatów, jak np. memoriał Sonnenberga, w którym tenże prosi o wolny handel dla Żydów, o ulgi podatkowe, o równouprawnienie w administracji miejskiej, ulgi długów kahalnych, o władzę rabinów i t. p.

Gdy nastąpiły spory między obu deputatami, spowodował Sonnenberg rozpisanie wyborów nowych deputatów. Prawyborcy odbyły się w każdej gubernii na wiosnę r. 1818 i ze wszystkich wybrano po dwóch wyborców. Dnia 19 sierpnia odbyły się w Wilnie wybory, które dały rezultat następujący. Deputatami zostali obrani: *Sonnenberg*, *Łapkowski* (gub. Witebska) i *Eisenstadt* ze Szklowa (gub. Mohilewska). Zastępcami: *Epstein*, *Fejtelsohn* i *Dillon*. Deputaci ukonstytuowali się i zażądali pieniędzy na różne wydatki jawne, oraz na takie, o których się nie mówiło (datki dla urzędników). Książę Golicyn pismem z dnia 30 stycznia 1819, przyznał deputatom kredyt 2250 czerwieńców rocznie, t. j. po 300 dukatów pensyi, po 100 duk. kwaterowego, po 50 dukatów kosztów podróży i t. p. Nie dużo było pociechy z tej nowej reprezentacji, której przodował Sonnenberg. W trzecim dziesięcioleciu XIX wieku zwolna się ona rozpadła, aż w r. 1825 znikła zupełnie.

107) Dubnow S.: Arendnyje kontrakty w Litwie XVII—XVIII w.: Jewr. Starina Tom II, str. 105—111, r. 1909. Dwa kontrakty. Jeden z r. 1630, w którym ks. Krzysztof Radziwiłł wydzierżawia Żydowi Łazarzowi, synowi Mojżesza, wieś Sielec, drugi z r. 1723, dotyczący również arendy Sielca, tym razem przez Pawła Sapię, na rzecz Majera Wolfowicza. Dla porównania formularzy, obacz kontrakt, mocą którego Aleksander Zborowski, dzierżawca klucza Złoczowskiego, wypuszcza w dzierżawę tenże klucz Izraelowi Józefowiczowi ze Lwowa 12. I. 1595. (Balaban: Żydzi lwowscy. Dokument Nr. 38).

108) Marek P.: Raskładczyki nałogów w litowskich kahalach. (Rozdzielcy podatków w kahalach litewskich XVII i XVIII w.) Jewr. Starina Tom I, str. 161—174. (1909). Urzędnicy ci, czyli komisya szacunkowa (*szamaim*, *censores*) stanowili w każdym kahale jedną z najważniejszych komisyi. Normy dla komisyi cenzorskiej coraz to zaostrzano, nawet władza państwowa często się tu mieszała. Praca autora jest nadzwyczaj potrzebną dla badacza ustroju kahalnego. Ciekawe są rotysy przysięgi dla cenzorów i opodatkowanych.

109) Wischnitzer M. L.: Projekty reformy jęwejskawo byta w gercogstwie Warszawskom i w carstwie Polskom. Po niezdanym materiałom. (Projekty reformy losu Żydów w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskiem. Z niewydanych materyałów). *Pereżytoje*. Petersburg 1908, str. 165—221. Jest to praca nadzwyczaj gruntowna, oparta na literaturze okresu (i to najnowszej) oraz na badaniach archiwalnych. Po wstępie przechodzi autor odrazu do Księstwa Warsz., w którym już w r. 1808 zawieszono prawa obywatelskie Żydów na lat 10. Następnie streszcza autor projekt *H. F. Wojdy*, dotąd nigdzie nieogłoszony. Wojda projektuje cały szereg przywilejów dla tych Żydów, którzy żyli w Księstwie przed 1 grudnia 1806 roku. Kantor i rabin każdej gminy powinni znać język polski i zajmować się szkolnictwem gminnym. Trzy do pięciu synagog łączy W. w jedno dyrektorium, a nad całym żydostwem ustanawia, na wzór francuski, *konsystorz*, złożony z prezesa, sekretarza i sześciu assesorów. Osobne ustępy poświęca W. nauczaniu

młodzieży, prawu przesiedlania się i nabywania majątków ziemskich, które czyni zależnym od stopnia wykształcenia jednostki. W. chce rozzerwać łączność Żydów, zniszczyć ghetto, pozwolić na zawieranie małżeństw dopiero w 24 roku życia, nauczyć rzemiosła, kupców zniewolić do prowadzenia ksiąg handlowych po polsku, lub po niemiecku i t. p. urządzić, które były już znane z patentów Józefa II i królów pruskich. Kwestye te były poruszane w sejmie w r. 1809 i 1811 i tu bronił Żydów poseł *Godlewski*. Na ten czas przypada prawo, zakazujące Żydom mieszkać na niektórych ulicach Warszawy, dzierżawienia dóbr rządowych i sprzedaży napojów wysokokowych.

W tym czasie zmienił *Kongres Wiedeński* Księstwo Warsz. na Królestwo Polskie. „*Komisya dla spraw żydowskich i chrześcijańskich*“ zajmowała się sprawą Żydów. Autor analizuje zapatrywania członków komisji na kwestyę żydowską. W tej to komisji znów przyszedł na stół projekt Wojdy. Komisya była zdania, że powinno się skłonić Żydów do uprawy roli, znieść osobne ciężary i żydowską młodzież ściągnąć do szkół. W dalszych ustępach przechodzi p. Wischnitzer literaturę z lat 1815—16 i rozbiera broszury: Nakwaskiego, Łachnickiego (Biografia ziemianina z nad brzegów Niemna) a w końcu zajmuje się wrogimi dla Żydów projektami Staszica (Przestrogi dla Polski, O przyczynach szkodliwości Żydów) oraz wywodami ks. Łętowskiego „O Żydach w Polsce“. W rozdziale IV, p. t. Projekty z lat 1816—17 analizuje autor pracę Friedländera (Ueber die Verbesserung der Israeliten im Königreich Polen) oraz streszcza nadzwyczaj ciekawy i nieznaną dotąd projekt reformy Żydów *Nowosilcowa*, oraz jego krytykę przez Czartoryskiego. Na wzór Wojdy chce Nowosilcow wprowadzić centralizację Żydów przez dyrekcye wojewódzkie i centralną dyrekcję w Warszawie, chce młodzież żydowską pchnąć do szkół i Żydom, spełniającym obowiązki wobec państwa, pragnie dać równouprawnienie. Wśród zdań o Żydach jest nader ciekawe zdanie *Linowskiego*. Ostatni (V) rozdział obejmuje projekty reformy na sejm w r. 1818; w nim rozważa autor liczne projekty: *Wyszyńskiego*, *Wincentego Kraszińskiego*, *Łukasińskiego*, antyżydowskie anonimy i obronę Żydów: *Mojżesza ben Abraham* (Głos ludu Izraelskiego) i *Jakóba Tugendholda* (Jerobaal, czyli mowa o Żydach).

Sejm z r. 1818 nie posunął sprawy naprzód. W raporcie Rady Stanu jest ustęp o Żydach, uznający konieczność załatwienia się z tym „oddzielnym narodem w narodzie, społeczeństwem w społeczeństwie“, lecz konkretnych postulatów (prócz odebrania szynków Żydom i brania ich do wojska, tam niema). Fakt ten podkreśla autor dlatego, że w sejmie zasiadali ludzie, którzy się kwestyą żydowską zajmowali (Józef Godlewski, Józef Wyszyński, Alojzy Bernacki, Stanisław Kaczkowski, Niemojowski i inni).

110) Kober A.: Das Salmannenrecht und die Juden, mit urkundlichen Beilagen (Deutschrechtliche Beiträge I, 3) Heidelberg, C. Winter 1907, str. 32.

111) Lewin Louis: *Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode II*. Jahrbuch der litterarischen Gesellschaft 1905—5666. Frankfurt a/M, str. 79—131. Z niemieckich badaczy historii Żydów w Polsce jest *Lewin* jedynym obok *Filipa Blocha*, który nad-

zwyczaj umiejętnie i z wielką erudycją umie się zabrać do dzieła. W naszym „Przeglądzie literatury“ omówiliśmy jego: *Geschichte der Juden in Pinne*, in *Inowrocław* 1900, in *Lissa* 1904, oraz liczne drobniejsze rzeczy; obecnie wydał Lewin II zeszyt swych materiałów do historii sejmów żydowskich w Polsce (obacz „Przegląd“ Nr. 185). Składa się on z 88 zapisek, wyjętych z „*Sefer hasichronoth*“, t. j. z księgi zapisek poznańskich № II i III z lat 1597—1762. Niektóre z tych zapisek ogłosił już w wyjątkach *Perles* (*Monatschrift* z r. 1867); obecnie wydał je Lewin w całości. Odnoszą się one do dobroczynności (№ 3, 83), datków na Ziemię Świętą (16, 27, 33) starań o dobro pojedynczych gmin (16, 35, 42, 43, 44, 83) ścigania potwarców i oszczerców (59, 64, 79, 86) i t. d., i t. d. Jasne stają się dla nas sprawy w *Ziemstwie Wielkopolskiem*, oraz w poszczególnych jego gminach, również rozświetlają zapiski Lewina stosunek Wielkopolski do całości organizacji żydowskiej. Wydanie zapisek wzorowe, tylko że uwag i notat nieraz trochę *za dużo* ilościowo, a za mało pod względem treści, przyczem nie brak i błędów. I tak np. str. 82 uw. 3, Luboml=Lubomla nie odnosi się do Wołynia, lecz była głównym miastem w Ziemstwie żydowskim Chełmsko-Belzkim. Str. 83 uw. 5 i 6. Z geograficznego określenia Wegrowa i Tykocina czytelnik nic nie wie; wszak oba te miasta tworzyły od końca XVII wieku osobne Ziemstwo. O Tykocin walczy sejm Żydów polskich z sejmem litewskim. Na innym miejscu objaśnia nam p. L. przy słowie *Radom*, że to jest miasto i gdzie leży, a nie powiada nic, że jest to terminus technicus dla określenia „*Komisyi skarbowej*“ w Radomiu, która była najwyższym trybunałem dla spraw fiskalnych.

Pod koniec swej pracy, daje nam L. spis dzieł, aprobowanych podczas sejmów żydowskich, by tym sposobem (i to całkiem słusznie) stwierdzić odbycie się sejmów. Lecz spis ten jest bardzo niezupełny i dorywczy, a nadto daty aprobat są często mylne. L. zapomina, że rok żydowski nie pokrywa się zupełnie rokiem chrześcijańskim. Nadto generalizuje p. L. słowo (*ʾrīd*) zapominając, że ono z reguły oznacza tylko *jarmark*, lub *termin płatności*, a wyjątkowo *sejm*, który się odbywał podczas jarmarku. Wskutek tego, zapiski Nr. 7, 8, 10, 11, 12, 13, odnoszą się wyłącznie do *Poznania*, nie zaś do sejmów.

Dla badaczy jest wydawnictwo Lewina nadzwyczaj cenne.

112) Feilchenfeld Joseph: *Das Judenparlament in Polen*. Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen. Tom 23. 1908, str. 275—286. Po krótkim wstępie o istocie sejmów żydowskich w Polsce podaje autor kilkanaście notatek z Lewina. *Neue Materialien* I i II. (Obacz nasz Przegląd literatury Nr. 185) w tłumaczeniu niemieckim. We wstępie nie brak błędów. I tak autor mówi o sejmach przed r. 1569, podczas gdy pierwsza faktyczna relacja o sejmie pochodzi z r. 1581. Również nie pojmujemy, skąd autor wziął tę teorię, że każda z czterech ziem miała jedno miasto główne i 3 uboczne? Ponadto określenie *czterech* ziem jest u autora więcej niż niejasne. W pinaksach mamy na przemian wzmiankę o 3, 4, 5 ziemiach, a potem utarł się stały *terminus* „sejm czterech ziem“, choć tych *ziem*, czyli odrębnych organizmów autonomicznych, było kilkanaście.

113) Freimann Aron: *Sefer Tka Szofar rabi Ezechiela Jozui Feiwela Tumin*. Przedruk. Odbitka z księgi jubileuszowej

na cześć Harkavy'ego. (Frankfurt a/M. 1909, stronic 30). Ezechiel Jozua Feiweł Tumim był rabinem w Przemyślu i Ziemstwie Przemyśkim od r. 1703 i wkrótce popadł w konflikt ze swą gminą. Tumim przeniósł się do Rzeszowa i miał po swej stronie Ziemstwo, podczas gdy miasto Przemyśl obrało sobie innego rabina. Spór ten oparł się o sejm żydowski w Jarosławiu (1717) i o sejmik ziemi przemyskiej, odprawiony w Kanczudze. Wszystkie dokumenty i orzeczenia sejmików i sejmów spisał Tumim we Wrocławiu w broszurze, p. t. *Tka Szofar* (Uderzenie w surmę), którą obecnie p. Freiman przedrukował, opatrzył wstępem i uwagami. Przy całej erudycji autora zabiłakły się w uwagach pomyłki i niedokładności. I tak *Samborszczyzna* nie jest „Ziemstwem“ (Galil) lecz tylko terminus technicus dla obwodu Samborskiego. Przy słowach: *Laudum Sądowa Wisznia* (str. 13 uw. 3) nie wystarczy dla niemieckiego badacza określenie geograficznego położenia Wiszni, lecz należy zwrócić uwagę na to, że tu chodzi o uchwałę sejmiku ziemi ruskiej, ale *sejmiku szlacheckiego*, nie zaś żydowskiego. Toż samo dotyczy słów „Waad Wisznia“ na str. 25 wiersz 6 z góry. W transpozycji dekretu Jabłonowskiego jest błąd drukarski (str. 24, w. 4 z dołu), utrudniający dla niepolaka zrozumienie tekstu. Tam jest w tekście hebr. Jeneral Zet (*zeł*) ruski, zamiast „*zem*“ mający znaczyć: jeneral ziem ruskich. A już błędem autora jest tłumaczenia słowa *instigator* przez Stellvertreter, gdyż jak wiadomo stał polski instygator najbliższej dzisiejszego prokuratora, a więc mogło to być per nefas tłumaczone: Staatsanwalt.

114) Tuwim i Dubnow: Pinkas ha-mdina szel waad hakhi-loth harasziouth bi-mdinath Lita. Oblastnoj pinkos waada głównych jęwejskich obszczyń Litwy. Sobranie postanowlenij i rieszenij sejma ot 1623—1761. Petersburg 1909. Dodatek do Jewr. Stariny, oddzielnie paginowany. Na razie stronic 1—128, lata 1631—1632. Już dawno odczuwano potrzebę poznania całości tego protokołu sejmowego Litwy, którego odpisy znajdują się na Litwie w kilku miastach. Było to tem ważniejsze, że dotąd nie odnaleziono protokołu sejmu Żydów w Polsce. Kawaty tego pinaksu ogłosili dotąd: Feinstein w swej historii Brześcia Litewskiego (Ir T'hila), w VI tomie „Heasif“ Sokołowa; tamże wydał 5 dokumentów Harkavy, Rabinowicz wydał ich trochę w Kneseth Israel tom II. Obecne wydanie tekstu wraz z tłumaczeniem rosyjskiem jest pod wszystkimi względami wzorowe. Dokonywuje go Dr. Tuwim pod naczelną redakcją S. Dubnowa. Całość wydana rzuci dopiero snop światła na życie Żydów na Litwie przez dwa wieki i oświetli wszystkie tego życia strony. Obszerną ocenę i główną treść podamy w drugiej części. Tutaj tylko tyle notujemy, że w wydanej części jest 234 zapisek, odnoszących się do różnych stron życia Żydów litewskich.

115) Landsberger J. Dr.: Schulden der Judenschaft in Polen, zugleich ein Beitrag zur Geschichte ihrer inneren Organisation. (Jahrbuch der jüdischen literarischen Gesellschaft in Frankfurt a/M. 1908, str. 252—279). Na podstawie studyów archiwalnych w *Wrocławiu* wydobył autor szereg ciekawych szczegółów do organizacyi sejmów żydowskich, a szczególnie do strony finansowej. Sejm Żydów koronnych jest winien po kilkanaście tysięcy talarów różnym mieszczanom we Wrocławiu: Bresslerowi, Milterowi i innym. Luźne ziem-

stwa żydowskie i luźne gminy zaciągają długi we Wrocławiu. Z tego wynikają procesy, ciągnące się przez drugą połowę wieku XVII i początek w. XVIII. Wdaje się w tę sprawę król Jan III, prosząc magistrat wrocławski o względy dla Żydów. Lecz także i rząd cesarski (Habsburgowie) wstawia się za Żydami, bojąc się umniejszenia dochodów celnych, gdyby Żydom utrudniano przybywanie do Wrocławia. Autor załączył szereg ciekawych dokumentów, jakoto: relacyi, skryptów, upomnień i t. p.

IX. Język i literatura (hebr. i żarg.).

116) Pinsky D.: Das jüdische Drama. Uebersicht seiner Entwicklung (żargon). Newyork. S. Druckerman 1909, stronic 58. 12°.

117) Achutowski J.: Gramatyka języka hebrajskiego. Warszawa 1908. VI + 129.

118) Gurwitsch O.: Żydzi i kultura ludów, wśród których żyją (rosyjskie). Odessa 1908.

119) Epstein Zelman: Nachum Sokołow. *Haeszkol* tom V. (1905), str. 138—144.

120) Mieses Matatias Bizchuth hasaffa hajhudith. (O uprawieniu żargonu). *Haolam* Tom I. Kolonia 1907 Nr. 22 i 23. Po artykule uwaga redakcyi.

121) Mieses Matatias: Od milim achadot al dwar hasaffa hajhudith (Jeszcze kilka słów o żargonie). *Haolam* 1907. Nr. 26; jest to odpowiedź na uwagę redakcyi *Haolam* w Nr. 23. Oba artykuły narobiły dużo hałasu. Autor wrócił do tematu i odczytał referat na kongresie żargonistów w Czerniowcach (1908).

122) Markon J.: Die slavischen Glossen bei Isaak ben Mose „*Or. Sarua*“. Peterburg 1906, str. 15.

123) Dubnow S.: Razgowornyj jazyk i narodnaja literatura polsko-litowskich Jewrejow w XVI i pierwoj połowinie XVII wieku. (Ludowy język i literatura ludowa Żydów polsko-litowskich w XVI wieku). *Jewr. Starina* Tom I, str. 7—40. Petersburg 1909. Autor podzielił rzecz na trzy części. Pierwsza zajmuje się literaturą rabiniczno-sądową, druga żargonem ksiąg i ogłoszeń kahalnych, trzecia literaturą ludu, książkami do nabożeństwa dla kobiet i t. p. Autor dochodzi do wniosku, że w żargonie owego czasu było wiele pierwiastków niemieckich i hebrajskich, podczas gdy słowiańskich nadzwyczaj mało, i to wyłącznie w aktach sądowych.

X. Karaici.

124) Fahn Rubin: *M'chaje ha'kraim*. (Skizzen und Typen aus dem Leben der Karaiten). Halicz 1908, str. 111. Wedle konskrypcyi z roku 1900 było w Haliczu i okolicy ledwie 167 dusz karaickich. Ich życiu i obyczajom poświęca autor swe szkice. Autor wybrał formę powieściową, co zupełnie nie szkodzi treści. Dowiadujemy się o wielu szczegółach zupełnie nieznanych. Praca ta zasługuje na wyróżnienie.

Recenzya: M. J. (Berdyczewski) *Haolam* II (1908) Nr. 26. Feitelsohn: *Haschiloach*. XX, str. 368—70. (1909).

125) Markon J.: Mikoroth l'koroth dinej naszim w'arajoth ejcel ha'karaim. Texte und Untersuchungen auf den Gebiete der karäischen Ehegesetze nach handschriftl. Quellen der kaiserl. öffentl. Bibl. zu St. Petersburg. Bd. I Heft I. Petersburg 1908, stronic XXIII + 157. Zawiera „Sefer hajaszar Jeszui ben Juda“.

126) Poznański Samuel: Die karäische Literatur der letzten 30 Jahre (1878 — 1908) Zeitschrift für hebr. Bibliographie. 1909 Nr. 4 str. 110—118. Nr. 5 str. 140—152. Nr. 6 str. 180—181. Autor konstatuje zupełny upadek literatury karaickiej, gdyż oprócz 3 samodzielnych prac, nic nie wyszło u nich, prócz rzeczy liturgicznych.

XI. Ludoznawstwo.

127) An-ski S. A.: Jewrejskoje tworczestwo (Twórczość ludowa żydowska) Pereżytoje Tom I. Petersburg 1908, str. 276 — 314. Autor nazywa cały swój artykuł częścią pierwszą większej pracy. W tej części zajmuje się poezją ludową.

128) An-ski S. A.: O jewrejskoj narodnoj pieśni. (O żydowskiej pieśni ludowej) Jewr. Starina tom II (1909), str. 56—70.

129) An-ski S. A.: Zagowory ot durnawo głaza i nieszczastnych słuczajew (Obsprechniss, Verreidung. (Zażeganie uroków i nieszczęśliwych przypadków. (Jewr. Star. I) 1909, str. 72—80. Nadzwyczaj ciekawe formuły żażeganja, zebrane na Litwie i Rusi.

130) Beilin Sch.: Chedernija zagadki i zadaczy litowskich Jewrejew. (Chederowe zagadki i zadania Żydów litewskich). Jewr. Starina I, str. 189. Część I zawiera 31 zagadek i anegdot, część II 7 zadań matematycznych i sofizmatów.

131) Tenże: Anegdoty o jewrejskom bezprawii (Anegdoty o żydowskim bezprawiu). Jewr. Starina II, str. 268—281. Anegdot 26.

132) Fürst A. Dr.: Lang-wehu-rachum (Modlitwa na poniedziałki i czwartki) Ein Kartenspiel. Mitteil. zur jüd. Volkskunde. 1909, str. 126—127.

133) Seligmann Sigmund: (Amsterdam): Purimlied. Nach einer Handschrift im Besitze des Herrn Rabbiners J. Vredenburg. Jest to humorystyczna pieśń o Hamanie i Esterze, śpiewana przez marszeliaka z Polski. Dowodzi tego wiersz 5—8..

Ich will auch erzeilen von Humen ha- Amolek
Wie er nuch die Jüdlach hat angestellt
So wahr wie ich bin a *ehrllicher Pollak*
Er wünscht euer Leben, erwartet euer Geld.

Również o Mordechaju mówi poeta, że był „a ehrllicher Pollak“. Wydawca przedrukował rzecz i nie dodał od siebie żadnej uwagi, ani co do czasu, ani co do pochodzenia pieśni, a jednak z treści da się wiele wydobyc. I tak mianowanie Hamana ministrem:

„In *Warschauer Zeitung* konnte man es lesen“. Mordechaj przynosił od Estery z pałacu „*Warschauer Küchen*“, a Estera podejmowała króla mit „Apfelkugel mit Knoblauchwurst“; po upadku Hamana został Mordechaj „*poznańskim rabinem*“ i *parnesem* t. j. naczelnikiem

gminy i t. p. i t. p. To wszystko wskazuje, że pieśń pochodzi z ostatnich lat Rpltej, lub conajwyżej z czasów Księstwa Warszawskiego.

134) Wolf Albert (bł. pam.): *Fahrende Leute bei den Juden. Aus dem Nachlass des Verfassers auf Wunsch der Witwe herausgegeben von Dr. M. Grunwald. Mitteilungen zur jüd. Volkskunde. 1909, str. 4—29, 40—62, 90—91.* Ciekawa rozprawa na temat *marszelików* i t. zw. *badchenów* w Niemczech i w Polsce. Autor podaje bogaty materiał o każdym z nich od pierwszych lat XVIII wieku. Mamy również szczegóły o Eliakimie Zunserze, Ehrenkranzu i Broderze śpiewakach, (że tak powiem—żydowskich kabaretów) w pierwszej połowie XIX w. Nadto mnóstwo szczegółów o kantorach, muzykantach i t. p. relacje współczesne i pisma, o tem wspominające i t. p.

135) Grunwald M. Dr.: *Anhang (do powyższej pracy) ibidem str. 91—94.* Trochę szczegółów o *maggidach* t. j. wędrownych kaznodziejach, (z Dubna, Wodzisławia i t. p.).

136) Weissberg Max Dr.: *Wölwel Zbarażer.* Miesięcznik *Hajarden* Nr. 3. Stanisławów 1906 (początek; dalsze zeszyty nie wyszły).

137) Weissberg Max Prof. Dr.: *Wölwel Zbarażer, der fahrende Sänger des galizisch-jüdischen Humanismus. Mitteilungen zur jüd. Volkskunde. 1909, str. 65—89 i 103—118, oraz odbitka. Lipsk 1909, str. 43.* Autor znany ze swych prac na polu „Haskali“, podaje nam trochę szczegółów z życia Wölwla (ur. się w Zbarażu w r. 1819) a następnie analizuje jego poezye. Wölwel prowadził życie niepewne i koczownicze, śpiewał na weselach i w lokalach restauracyjnych i skończył wśród bardzo smutnych okoliczności w Konstantynopolu. Był on improwizatorem i tylko część swych pieśni zebrał i wydał. Jest on lirykiem i satyrykiem. Liczne próby poezyi wplótł autor w swe wywody.

138) Zeitlin Wiliam (Lipsk): *Ein chassidisches Exlibris.* Mitteil f. j. Volksk. 1909, str. 122. Dowcipny wierszyk, znaleziony przez wydawcę na kilku książkach na Białej Rusi.

139) Weissenberg S.: *Das Feld und Kejwermessen.* Mitteil. f. j. Volkskunde. 1906. Nr. 1. Zwyczaj wymierzania grobu na cmentarzu, gdy kto w domu niebezpiecznie chory. Ma to na celu omamienie złych duchów.

140) Bernstein Ignatz: *Jüdische Sprichwörter und Redensarten, gesammelt und erklärt.. unter Mitwirkung von B. W. Segel. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage mit gegenüberstehender Transcription, Index und Glossar. Warszawa 1908, stronic 329 + 84 wielkie 8°.* Bł. pam. Bernstein był niezmordowanym zbieraczem przysłów żydowskich (żargonowych) a nadto zbieraczem literatury przysłowiowej wszystkich języków i narodów. Dwa grube tomy stanowią katalog jego biblioteki przysłowiowej, która przypadła testamentem Akademii Umiejętności w Krakowie. W niniejszym tomie podaje nam autor w alfabetycznym porządku 3993 przysłów w tekście żargonowym i to zarówno literami oryginału, jakoteż w transkrypcyi łaćnińskiej. Wszędzie są objaśnienia i uwagi (niemieckie) a na końcu dwa słowniki i indeks rzeczowy najdokładniejszy. Wobec tego wszystkiego staje dzieło Bernsteina w rzędzie pierwszorzędných prac na tem polu.

Recenzje: Ginzburg S. M. w *Pereżytoje* tom I część II, str. 40—49.

141) Bernstein Ignatz: Jüdische Sprichwörter und Redensarten. Anhang: *Erotica et Rustica* Warszawa 1908. Autor wydrukował tylko 200 egzemplarzy tego dodatku i rozesłał go swoim znajomym i badaczom. W liście, pisanym do mnie dnia 25/3. 1908 z Bad Nauheim, usprawiedliwia ten zeszyt *grubych* przysłów sam autor w sposób następujący: „Dieser Nachtrag enthält *Erotica* und *Rustica*, die nicht für jedermanns Ohren gemacht sind. Sie sind deshalb in einer kleinen Anzahl von Exemplaren gedruckt und im Buchhandel nicht zu haben. Nun weiss ich zwar nicht, ob Sie eine solche derbe Kost vertragen, aber ich denke mir, dass Sie diese paprizierte Auslese von folkloristischen Standpunkte betrachten und in dieser Beziehung auch interessant finden werden...“

142) Lilientalowa Regina: Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości. Z 20 rycinami. Kraków. Akademia Umiejętności 1908. Stron 98 + XX tablic.

Na podstawie skrupulatnych badań i uczciwej pracy, opisuje autorka genezę i rytuał trzech świąt pielgrzymich, t. j. *Pesach* (Wielkanoc) *Szabuoth* (Zielone) i *Sukoth* (św. szałasów). Przy każdym święcie porównywa autorka święto odnośnie ze świętami u innych narodów starożytnych i stara się znaleźć wspólną genezę danego święta i wywieść je od pór roku, ogólnego zwyczaju ludzkiego i t. p. Przy końcu jest dwadzieścia kilka pięknych nalepianek, lub wycinanek, które Żydzi nazywają: *raisalach* (rózyczki) i umieszczają na oknach w święto *szabuoth*. Autorka pozbiierała je w Zawichoście, w Przytyku (gub. Radomska) w Lublinie, w Jarczowie (pow. Tomaszowski) i t. p.

Na ogół jest praca pani L. bardzo informującą, szczególnie dla nieznających życia żydowskiego, choć wnioski co do genezy zwyczajów i obrzędów należy brać bardzo ostrożnie; często bywa wniosek autorki dopuszczalny, ale nie konieczny.

143) Liliental Regina (Warschau): Das Kind bei den Juden. Mitteil. zur Jüd. Volkskunde 1909, zeszyt 1--2. Jest to tłumaczenie pracy z języka polskiego. Oryginał umieściła autorka w „Materiałach antropologiczno-archeologicznych i etnograficznych“ Akademii Umiejętności w Krakowie Tom VII rok 1904. Nadzwyczaj ciekawa praca, jakoteż nader ciekawe są uwagi i dopełnienia tłumacza, p. Alfreda Landaua.

XII. Sztuka: (Architektura, muzyka, numizmatyka).

144) Zakrzewski Z. Dr.: O brakteatach z napisami hebrajskimi. Wiadomości numizm. archeol. 1909 Nr. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13 (nieskończ.). Autor podaje w początkowych artykułach ogólne cechy (alfabet) brakteatów, a w dalszych opisuje i odczytuje szczegółowo monety. Lekcja autora często jest inną od utartej dotąd, często zaś podaje autor dwie wersje. Do konkluzji co do genezy autor jeszcze nie doszedł.

145) Gumowski D. Dr.: Izak i Icek, czyli przyczynek do polityki menniczej Fryderyka II, tamże zeszyt 7. Notatka o psuciu monety przez dwóch żyd. myncarzy na rozkaz Fryderyka II podczas wojny

siedmioletniej. Recenzja „Na naszej ziemi“ dodatek do „Kurjera Lwowskiego z 17 lipca 1909.

146) H. M.: Uwagi o Augustdorach polskich, fałszowanych przez Frydryka II. Tamże Nr. 11. Uzupełnienie artykułu Gumowskiego Nr. 145. Izak i Icek. O pięciotalarowych Augustdorach czyli Efraimitach, tak zwanych od przedsiębiorcy Efraima. Monety te z lat 1753—6 są fałszywe, wybijane wprawdzie w Saksonii, lecz nowym stemplem, dostarczonym przez Efraima.

147) Goldstein Maksymilian: Rola myncarzy żydów. Kurjer lwowski 1909 z dnia 10/XII Nr. 377. Trochę mniej znanych szczegółów z tego zakresu, na podstawie prac Friedensburga, Gumowskiego i Zakrzewskiego.

148) Günzburg D. et Stasooof V: Ornamentation des anciens mss hébreux de la Bibliothèque impériale publique de St. Petersburg. Berlin 1905. Dwadzieścia sześć tablic kolorowanych, folio.

149) Finkel Ludwik Dr.: Synagoga Złoczowska. Teka konserwatorów Galicyi wsch. Tom III, str. 11. 1909 r. Notatka o bożnicy złoczowskiej, pochodzącej z drugiej połowy XVII w.

150) Balaban M. Dr.: O zabytkach historycznych Żydów w Polsce. Kurjer lwowski. 1908 Nr. 273—286, wstęp do dziejów sztuki Żydów w Polsce, (czerwiec 12—20).

151) Tenże: Die historischen Denkmäler der Juden in Polen. Neue National Zeitung. Wiedeń 1908. Nr. 30, 31, 34. Jest to niemiecki przekład pracy poprzedniej.

152) Tenże: Jewrejskie istoriczeskie namietinki w Polsce. Jewrejska Starina Tom I, str. 55—71.

153) Adler Cyrus Ph. D. und Casanowicz J. M. Ph. D.: Descriptive Catalogue of a Collection of Objects of Jewish ceremonial deposited in the U. S. National Museum by Hadji Ephraim Bengujat. Jest to część wielkiego katalogu „Narodowego Muzeum Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie“ od str. 539—591 całości, r. 1899. Ponadto zawiera nadbitka 36 wspaniałych tablic, a w nich przedmioty kultu żydowskiego, znajdujące się w Muzeum. Choć niema tam (z małymi wyjątkami) rzeczy z Polski, mimoto ma ten katalog nadzwyczajne znaczenie dla naszych badaczy. Mnóstwo bowiem jest tam rzeczy z Grecyi, Turcyi i Azyi — szczególnie hafty — i one nam wyjaśniają drogę, jaką wzory, u nas napotykanne, dostały się do Polski.

154) Adler C. and Casanowicz J. M.: The collection of Jewish ceremonial objects in the United States National Museum. Washington. Government Printing Office 1908.

155) Kaufman Dawid: Zur Geschichte der Kunst in den Synagogen. (Aus dem Jahresberichte der Wiener Gesellschaft für Sammlung und Konservierung von Kunst- und historischen Denkmälern des Judentums 1897) Gesammelte Werke. Tom I, str. 87—103 Frankfurt 1908. Zawiera trzy rozprawki: 1) Die Löwen unter der Bundeslade von Askoli und Pesaro, 2) Samuel Archevolti über Pflanzenornamente an Synagogenwänden, 3) Die Kunst in den Holzsynagogen Polens. Pierwsze dwie rozprawy odnoszą się pośrednio do Polski, trzecia jest oparta na pracach Mathiasa Bersohna.

156) *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, 4 Tomy in folio. I. 1900. Frauberger Heinrich: Zweck und Ziel der Gesellschaft, stronic 38, illustr. 23 in folio. II 1901, tenże: Ueber Bau und Ausschmückung alter Synagogen, stronic 43, illustr. 44, in folio. III i IV 1903, tenże: Ueber alte Kultusgegenstände in Synagoge und Haus., stronic 104, illustr. 151. Pierwszy raz próbuje towarzystwo, oparte na szerszych podstawach, zbierać i wydawać pamiętki żydowskie. Wszystko, co dotychczas było, można uważać za dyletanckie próby. P. Frauberger, dyrektor muzeum przemysłowego w Düsseldorfie, znalazł bogatych mecenasów dla tej myśli, a otrzymałszy sutą subwencję, wyjechał do Włoch i Hiszpanii, objechał Niemcy i owocem swej pracy dzieli się z czytelnikami. A są nimi wyłącznie członkowie, gdyż „Mitteilungen“ są drukiem prywatnym, nie istniejącym w handlu księgarskim. Najwspanialszy materiał dały też Włochy (Padwa, Wenecja) i Hiszpania, mniej ciekawym jest materiał niemiecki. Co do *Polski* posługiwał się autor rzeczami znanymi z publikacji Bersohna, Glogiera, lub z Kłosów. Ilustracji oryginalnych bardzo nie wiele: Ostróg, Berdyczów, natomiast nic niema z Krakowa, Lwowa, Wilna, Grodna i t. p. Mimo to ma autor niemałe zasługi, gdyż starał się skonstruować typ synagogi, a do tej pracy wciągnął i synagogi polskie. Lecz tutaj znów brakowało autorowi materiału polskiego. Prócz synagogi w *Ostrogu* (dość niezręcznie fotografowanej) nie ma autor żadnego *interieur* synagogi polskiej. Z relacji Towarzystwa dowiadujemy się atoli, że otrzymało ono obecnie więcej ilustracji (Husiatyn) z Polski, może tedy następne tomy więcej dla nas przyniosą nowości. Mimo tych usterek, mają prace Fraubergera dla badacza niepomierne znaczenie i stanowią cenny materiał porównawczy dla historyka sztuki i Żydów i świata.

157) *Notitzblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler zu Frankfurt a/M.* Nr. 1. (1902) Nr. 2. (1903) Nr. 4. (1905 kwiecień) Nr. 5. (1906 kwiecień) Nr. 6. (1906 sierpień) Nr. 7. (1907) Nr. 8. (1908). Wszystkie zawierają ciekawe szczegóły do historii sztuki, a Nr. 6 pracę Fritza Epstein'a: Kultusbauten und Kultusgegenstände in der Provinz Hessen.

158) *Ausstellung von jüdischen Bauten und Kultusgegenständen für Synagoge und Haus in Abbildungen und Originalen, veranstaltet von der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler zu Frankfurt a/M.* 3 Mai bis 2. August 1908. Jest to katalog wystawy, która się odbyła w muzeum przemysłowym w Düsseldorfie. Katalog liczy 160 stronic tekstu 16⁰ i 55 tablic na kredowym papierze. Przedmiotów wystawiono 1505 a z tych cały szereg polonica. Pod względem jakości przedmiotów, wystawa ta nie dorównała działowi żydowskiemu na wystawie krajowej we Lwowie w r. 1894.

159) Frauberger Heinrich: *Al odoth mnoroth Chanuka atikoth* (O starych świecznikach chanukowych) *Haolam*, Kolonia. I. 1907. Nr. 48—9.

160) Glogier Zygmunt: *Bożnice*. Artykuł w dziele: *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. Warszawa 1907. Tom I, serya I, str. 22—53 z 41 rycinami. Jest to systematyczna, dobrze obmyślana i poparta obfitym materiałem ilustracyjnym rozprawa. Autor gruntownie rzecz zbadał, dużo widział i dużo nam podał. Sze-

reg. Illustracji jest już znanych, lecz większa część jest nowa, nigdzie dotąd nie publikowana. Dziwić nas musi, że autor nie zużył rycin Mokłowskiego (Sztuka ludowa w Polsce). To jednak dodać musimy, iż galiczyjskie drewniane bożnice, a takie wskazał nam Mokłowski, nie dorównują wcale bożnicom w Królestwie i w Cesarstwie. Praca Glogiera wychodzi po za ramy szablonowego artykułu encyklopedycznego.

161) Birnbaum A. N. (kantor w Częstochowie): Haszira w hazimra b'chacroth ha-cadikim (Pieśń i śpiew na dworach cadyków) *Hao-lam* Kolonia 1907 I. Nr. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 15. Ciekawe szczegóły o istocie śpiewu chasydzkiego i jego mistrzach, Abrahamie, Mojżeszu, synu Bunema z Przysuchy, o Salomonie z Radomia, Hirszu z Parczowa, Zelmanie z Pułtuska, Mojżeszu Noem, o Samuelu z Pragi, o Mendlu z Bóbrki. Ciekawym typem jest kantor Beer z Radoszyc, który był też cadykiem; zwano go „*der kleine Beer*“. Autor podaje również mały wierszyk *polSKI* o podkładzie mistycznym, który tenże Beer napisał:

„Kazała mateńka orzeszki rwać
Ale wysokie liścinki
A za niskie chłopczynki
Trudno się dostać, trudno się dostać“.

Piosenka jest oparta na wierszu 11 cap. VI Cant, Salomona „Do ogrodu orzechów jam zesła“.

Liczne melode (nuty) ilustrują wywody autora.

XIII. Chasydyzm.

a) Opracowania.

162) Buber Martin: *Die Legende des Baal-Schem*. Rütten et Loening. Frankfurt a/M. stronic 257. 1908.

Marcin Buber posiada duszę, skłoną do ekstazy i zdolną do przyjmowania wrażeń mistycznych. Jego „*Geschichten des Rabbi Nachman*“, t. j. legendy rabina Nachmana z Braclawia, zjednały mu sławę głośnego opowiadacza cichych legend i mistrza formy.

Obecnie daje nam Buber w trzech cyklach życie twórcy chasydyzmu Izraela z Międzyboża, poprzedzone wstępem i analizą teoretyczną cnót mistrza: 1) *Hitlahabut* t. j. żar w modlitwie, 2) *Aboda* = służba, 3) *Kawwana* = intencja, 4) *Schifluth* = pokora. „Hitlahabut jest żarem ekstazy, jest kielichem łaski, jest wiecznym kluczem. Ognisty miecz strzeże drogi do drzewa żywota, lecz rozpada się w kawały przed Hitlahabut“. „Aboda“ jest objęciem Boga bez czasu i przestrzeni, jest służbą bożą w czasie i przestrzeni. Hitlahabut jest mistyczną biesiadą, aboda mistyczną ofiarą. Obie są biegunami, między którymi buja życie świętego. Hitlahabut milczy, leżąc na sercu Boga; aboda mówi: „Czem jestem i czem jest moje życie?“ Wszystko jest Bogiem i wszystko służy Bogu“.

„*Kawwana* jest misteryum duszy, skierowanej do celu... Schifluth jest pokorą“.

Po teoretycznej analizie następuje legenda za legendą, opowiadana cudownym językiem. Książkę B. czyta się jak powieść.

163) Bogratschoff Ch. Dr.: Entstehung, Entwicklung und Prinzipien des Chassidismus. Berlin 1908, stronic 63. Jest to doktorska praca, której główną zasługą jest porządek i bibliografia, często czerpana z drugiej ręki. Autor umiał materyał umiejętnie podzielić i dał nam 6 §§: 1) Wstęp, 2) Izrael Beszt, 3) Dow Beer z Międzyrzecza, 4) Jakób Józef Kohen, 5) Działalność masowa, 6) Literatura. Lecz to co dał w każdym rozdziale, jest nieraz bardzo pobieżne, a tak kategoriźnie powiedziane, jakby miało być ostatniem słowem o tym przedmiocie. Styl autora aforystyczny rozszczepia całość na nielączące się powiedzenia. Wstęp jest marny i jest raczej przedmową autora, niż historycznym nawiązaniem rzeczy.

Dobra jest literatura, z której autor często zupełnie nie korzystał. Dzieli ją autor na:

II a) Die historisch-kritischen Werke über den Chassidismus (36 tytułów).

b) Die Schriften der Zeitgenossen, bezw. der Gegner über die chassidäische Literatur (10 tytułów).

I a) Die bibliographischen Quellen.

b) Sammlungen der legenderisch-biographischen Volkserzählungen.

b) „ „ chassidäischen Sprüche.

d) Die Schriften der Stifter der chassidäischen Partei. Die Schriften der Schüler Beers, der Begründer des Chabbadismus, der Begründer des Zaddikismus, der Epigonen (razem 62 tytułów).

Pod koniec muszę zauważyć, że autor używa dziwnej transkrypcji nazw: „*Meschiritschi*“ ma być *Międzyrzecz podolski* i t. p.

Recenzja: S. A. Horodecki w *Haolam* II (1908) Nr. 21.

164) Günzig J. Dr.: *Rabbi Israel Baal-Schem der Stifter des Chassidismus*, sein Leben und seine Lehre. Brünn. 1908, stronic 70. O ile Bogratschoff jest analitykiem, o tyle Günzig jest syntetykiem, który nam daje na 70 stronach zamknięty obraz życia, działalności i nauki Izraela. G. jest dobrze filozoficznie wyszkolony, i stara się nawiązać teorię chasydyzmu do mistyki żydowskiej i prądów współczesnych. Nie godzę się na kilka rzeczy, danych przez autora, a mianowicie: „Die Geburt Baal-Schems fällt um das Jahr 1695, er ist in *Thust* (von den Juden *Okupp* genannt), einem kleinem, bisher nicht mit Sicherheit festzustellenden Städtchen an der Grenze der Wallachei“ (str. 16). Otóż *Thuste* jest miastem we wschodniej Galicyi, którego nigdy Żydzi nie nazywali *Okupp*. Natomiast Izrael urodził się w miasteczku „Okup“ t. j. *Okopy św. Trójcy*. Leży ono w rozramieniu *Dniestru i Zbrucza*, nieopodal Kamieńca podolskiego. Profesor *Finkel* tak pisze o *Okopach* (dawniej zwanych Okopy św. Trójcy). „Przeprawiasz się przez Dniestrowe wody, wsu...asz się w ką...owych ramion rzecznych i jedziesz, jakby po wielkim nasypie, aż do jego wierzchołka, do skały, urwanej u ujścia Zbrucza, obramowanej dwoma strumieniami, wyniośle i dumnie sterczącej nad szerokim stepem podolskim, co się u jej nóg ściele. Do tej skały przytuliły się usypane kiedyś szańce; na jej wierzchołku dwie bramy kamienne widnieją i ruiny kościołka, wychylające się ponad niskie wieśniacze i żydowskie chaty... Z tej skały

Dniestrowej śliczny i daleki roztacza się widok... [*Przewodnik naukowy i literacki* rok 1889, str. 243]. Kto porówna opis natury w legendach (Sziwchei Habeszt) z powyższym opisem, przekona się o słuszności moich wniosków.

Również można zakwestyonować udział Izraela w dyspucie Frankistów (1759), podczas gdy autor (str. 41) niewolniczo i bezkrytycznie polega na rozprawie Graetz'a: Frank u, Frankisten. Tutaj zauważę, że biorący udział w dyspucie Ber, nie był „aus Joslowiec“ lecz „aus Jazłowiec“.

165) Schreiber S.: Chut hamszulasz hachadosz. Biographien der Rabbinen: Moses Schreiber, Akiba Eger, A. S. Schreiber und deren Nachkommen. Drohobycz 1908, str. 105.

166) Feinmann Salomon: Ha-agodot hachsidot umkoron (Legends chasydzkie i ich źródło) *Hasziloach* (Odessa) 1909 Tom XXI, str. 437—441.

167) Kahana Dawid: Milchamath hamisnagdim bachasidim. (Walka misnagdim z chasydami) *Hasziloach* tom XX (1909) str. 356—364, 450—456, 526—537. Rzecz składa się z następujących rozdziałów:

- 1) Cudotwórca rabi Israel Balszem.
- 2) Jego system o Bogu i droga do chasydyzmu.
- 3) Dysputa z sektą Frankistów.
- 4) Czy wyklęto Baalszema w Ostrogu?
- 5) Następca Baalszema, Ber z Międzyrzecza.
- 6) Uczniowie Bera.
- 7) Powody wystąpienia Gaona z Wilna.
- 8) Dzieje Gaona.
- 9) Koleje Gaona.
- 10) Spalenie klątwy Gaona w Grodnie.
- 11) Śmierć maggida z Międzyrzecza.
- 12) Chaim Chajka z Amdur.
- 13) Dysputa w Brześciu Litewskim.
- 14) Jakób Józef z Połonnego.
- 15) Dzieło „Toldot Jakób Józef“.
- 16) Wysłañcy z Wilna i zgromadzenie rabinów.
- 17) Rabin z Brześcia i naczelnicy gmin w Słucku i Pińsku.
- 18) Prześladowanie i klątwy na chasydów.
- 19) Senior Zelman z Liadów.
- 20) Spory chasydów i list otwarty Gaona.
- 21) Śmierć Gaona i radość chasydów.

168) Horodecki: Al hachassiduth (o chasydyzmie) *Haolam* II (1908) Nr. 3, 15, 33, 34.

169) Horodecki S. A.: Sznei minei jhiduth (Dwa rodzaje żydostwa). Żydostwo mistyczne i rabbiniczne. *Hasziloach* tom XXII (1909), str. 161—167.

170) Tenże: Rabi Israel Baal-Szem-Tobh. *Heatid* I Berlin 1908, str. 122—139.

171) Tenże: Rabbi Lewi Icchack Berdyczewski. Jewr. Starina. Tom I, str. 205—236. Ciekawa praca o uczniu Bera z Międzyrzecza, który żył 1740—1809.

172) Tenże: Sadagórszkaja dynastya (z historii chasydyzmu). Jewr. Starina tom II, str. 30—55 i 161—195. Dzieje rabi Izraela z Rózan, jego prowadzenie się i zbytek na dworze; proces o zabójstwo denuncyantów: uwięzienie Izraela, jego ucieczka do Rumunii i przejście do Galicyi. Izrael osiada jako cadyk w Sadagórze i przyjmuje nazwisko człowieka, który gdzieś zginął: *Friedman* zyskuje dużo stosunków i adoratorów, a jego wygnanie z Rosyi nadaje mu aureolę męczeństwa.—Ciekawą jest druga część pracy, traktująca pierwszy raz w literaturze naukowej o „*Reb Bejryniu*“, synu Izraela, rabinie w Mołdawii. Jest to ten cadyk, który zrzucił z siebie szatę „bóstwa“ i, wyrwany z więzienia w Sadogórze, przebywał jako człowiek świecki w domu Dra Reitmanna w Czerniowcach. Autor podaje ciekawe manifesty Bera i kontr-manifesty, krucyatę cadyka z Sącza przeciw całej dynastyi Sadogórskiej i dochodzi do dzisiejszych epigonów Izraela na tronie w Sadogórze, Bojanie i t. p.

173) Tenże: Izrael Baal-Schem. Sein Leben und seine Lehre. Berlin 1909, stronic 70, odbitka z *Heatid* tom I i II (hebr.). Zestawienie biografii Izraela bardzo umiejętne; najciekawszą częścią pracy jest *nauka* Izraela, jego pogląd na służbę Bożą (§ 10.) tak pojętą sercem, jak i formalną (§ 12). Ciekawe są legendy o stosunku Beszta do Franka (§ 18), choć kwestyę udziału jego w dyspucie lwowskiej (1759) zbył autor w dwóch wierszach, zaczerpniętych z Graetza. Nauka Beszta jest nader zbliżona do panteizmu Spinozy.

174) Lilienblum Mosze Leib: Al Hagra w ha-Beszt. Hasziloach tom XVIII (1908), str. 223—229. Polemika o artykule Horodeckiego w XVII tomie Hasziloach, str. 348—356.

175) Lilienblum Mosze Leib: Ha-ch'siduth kmo shehi. (Chasydyzm jakim jest), *Haolam*, Kolonia Nr. 18.

176) Kahana Abraham: Lkoroth ha-ch'siduth b'reszith ha-mea ha-sziszith l'elef ha-szishi (do dziejów chasydyzmu na początku szóstego wieku, szóstego tysiąclecia; połowa XIX w.). Odbitka z książki jubileuszowej na cześć Harkawy'ego, Kijów 1909, str. 6.

177) Mardochaj ben Jecheskiel (Halpern) L'mahuth ha-ch'siduth, (do istoty chasydyzmu) *Hasziloach* Odessa, tom XVII, (1908) str. 219—230, tom XX (1909) str. 38—36 i 161—171. O bogobojności i miłości Boga, stosunku chasydyzmu do biblii. Autor jest głębokim i subtelnym myślicielem. Cała rzecz filozoficznie pogłębiona.

178) Birnbaum A. L.: L'curatha szel ha-ch'siduth hakockith (Do charakterystyki chasydyzmu w *Kocku*). *Haolam* 1907 Nr. 43, 47, 50, 53.

179) Hurwitz S.: Ha-chsiduth w'haskala. (Chasydyzm i haskala) *Haolam* 1908 Nr. 4 i 5. Przedrukowany w *Heatid* tom II Odpowiedź (na ten artykuł) Miesesa Matatiasa i Sokolowa *ibidem* Nr. 6.

180) Hurwitz S.: Ha-ch'siduth w hachikim (Chasydyzm i nauka przepisów) *Haeszkol* tom VI Kraków 1909, str. 41—58. Artykuł przeciwny apoteozowaniu Baalszema i całego chasydyzmu.

181) C. A. G.: *Ludmirskaja diewa* (Die Lumirer Maid (Jewr. Starina. Tom II (1909), str. 219—222). Nadzwyczaj ciekawa rzecz o żeńskim cadyku we Włodzimierzu na Wołyniu. Było jej na imię *Chana-Rachel* (1815).

182) Zangwill Israel: Der Herr über den Namen. Die Träumer des Ghetto. Tom I, str. 271—348 (Berlin 1908). Śliczne poetyckie ujęcie postaci Baal-Szema.

183) Verus (Aron Markus) Der Chassidismus. Eine kulturgeschichtliche Studie. Pleschen 1901, str. 387. Autor jest człowiekiem, który, rodzony i chowany w Niemczech, uwierzył w zbawienną siłę cadyków i stał się chasydem. Przy całej inteligencji i wiedzy europejskiej, p. Markus wierzy w cuda i tem się różni od całej masy badaczy, pragnących wniknąć w psychologię i tłumów i cadyka. Ogromna, gęsto zadrukowana praca, stanowi całą encyklopedyę wiedzy chasydzkiej, począwszy od Baalszema i Beera z Międzyrzecza, a skończywszy na ostatnich epigonach obecnej doby. Lecz w tem wszystkim brak systemu (nawet i indeksu) brak myśli przewodniej. Autor wplata w tok rzeczy różne opowiadania, anegdoty, odchodzi od tematu, narzeka na historyka Graetza, polemizuje z neologami, słowem tworzy istny Babel. A jednak wie autor bardzo wiele i mógłby być wyciosać z tego samego materiału dzieło podstawowe. Wstępne uwagi o stroju kahału w Polsce są również cenne, choć także chaotyczne i pogmatwane.

b) Źródła do chasydyzmu.

184) Zuckernik M.: Sippurim niflaim u'maamirim jkarim. Opowiadania o synach rabi Motele z Czarnobyli i o Pinkasie z Korca. Lwów 1908, str. 16 (ob. Przegl. literatur. Nr. 278).

185) Rosenthal Salomo Gabriel: Sefer Tifereth ha-cadikim. Warszawa 1908, str. 80. Legendy o cadykach.

186) Michelsohn Cwi Jecheskiel: Sefer dwasz hassade (Miód polny) Bielgoraje (gubernia Lubelska) 1909, str. 80. Legendy chasydzkie.

187) Tenże: Sefer niflaoth ja'jhudi. (Księga cudów żydowskich) Piotrków 1909, str. 112. Legendy chasydzkie.

188) Kneseth Israel. Zbiór legend i aforyzmów o rabi Israelu z Różan i jego potomkach. Warszawa 1906.

(c. d. n.).

Dr. MAJER BALABAN.